

UDK 821.163.41.09-31

Usmenost kao maska autorskog statusa (*Bakonja fra-Brne Sima Matavulja*)

Ljiljana Pajović Dujović, Univerzitet Crne Gore

Apstrakt: Usmenost je u romanu *Bakonja fra-Brne* (1892) Sima Matavulja korištena kao maska autorskog statusa. Varijantnost koja u usmenim tvorevinama karakteriše znanje kolektiva, u pisanom tekstu se „pripisuje“ različitim „glasovima“. Za potrebe ovog rada pojam glasa uzima se kao figurativno imenovanje usmeno prenošenog pripovjednog znanja. Razlikama i sličnostima u odnosu na prethodnu ili potonju varijantu uspostavlja se pripovjedna tenzija. Zaplet se pojavljuje na mikronivou radnje kao variranje istoga. Fra-Brnina bolest se doživljava kao zaplet na nivou jedne krupnije epizode. Novi sižejni tokovi se uspostavljaju brojnim i raznolikim tumačenjima (jedni drže da je u pitanju ludilo, drugi zavjet, treći ispaštanje, a četvrti priprema za čin zadužbine).

Objektivni pripovjedač ne nalazi za potrebno da tumači razlike u doživljajima fra-Brnine umišljenosti. Pozivajući se na rasprostranjenost „glasova“ koje fratri nisu negirali, „to osta kao istina.“ Matavulj umnožava tačke gledišta, uvodi njihovo distanciranje i međusobno komentarisanje. Njegov pripovjedni tekst pokazuje interes ne samo za postizanje iluzije vjerovatnog, objektivne slike stvarnosti već i za one aspekte varijantosti, „kićenja“, poetike glasa koja je jedna zasebna vrsta stvarnosti – stvarnost pričanja.

Ključne riječi: novelistički roman *Bakonja fra-Brne* Sima Matavulja, usmenost, poetika „glasa“, folklorno-literarni motivi, umišljeni bolesnik, lažni grešnik, hvalisavi pričalac

Simo Matavulj je u novosadskom časopisu *Stražilovo* tokom 1888. godine objavljivao obimniju pripovijetku *Kako je Pjevalica izliječio fra-Brnu* sa simptomatičnim podnaslovom *Priča Simo Matavulj*. Naslovom je sugerisano da je ovaj obimniji tekst komponovan na anegdotskom materijalu, što direktno ukazuje na postojanje događaja o kojem se „priča“. Već je prva redakcija romana najavila niz čvrsto sraslih elemenata karakterističnih za realističku prozu: „anegdota – događaj – pričanje“. „Neka anegdota mora da posluži kao osnova, a anegdote nema ako nema događaja, niti može biti događaja ako nema pričanja“ (Korać262). Koraćevo pojednostavljeno izvođenje teza najprije se odnosi na folklorno-anegdotski sloj Matavuljeva romana, koji je od fundamentalnog značaja i u drugoj redakciji, objavljenoj 1892. godine pod naslovom *Bakonja fra-Brne: njegovo đakovanje i postrig*. Roman je sastavljen iz zaokruženih jedinica

koje imaju svoje naslove, zatim radnju od kojih svaka za sebe ima neku vrstu preo-kreta karakterističnog za novelu. Na osnovu ovoga se može govoriti o jednom lancu radnji koje su oblikovane novelistički. Novelistički roman *Bakonja fra-Brne* istovremeno je i roman lika, roman vaspitanja i roman društva. Matavulj objašnjava dvije intencije kojima se rukovodio pišući ga – jedna da prikaže „cio život dalmatinski“ (opis seoske, manastirske, gradske sredine, pravoslava, katolika), druga da prikaže „kako vaspitanje i prilike utiču na karakter“.

Hronikalno načelo kompozicije i radnje omogućuje da se fabula raščlanjuje prema „znatnim događajima“ koji nisu u uzročno-posljedičnim odnosima. „Rasuta“ radnja i tehnika folklornog pripovijedanja međusobno se uslovljavaju. Pripovjedačka folklorna podloga je zbog šaljivo-anegdotskih jedinica po strani ostavila psihološke ili standardne realističke motive (erotski izazov, bračni trougao, novac), ali ih nije sasvim zanemarila. Kompozicija romana bi po mišljenju Dušana Ivanića mogla da se opiše kao „lanac folklornih, narativnih i govornih žanrova, koji se, preko anegdota, slika, scena, komentara, uobličuju kao epizode oko krupnijih događaja“ (Ivanić 230). Književni tekst romana *Bakonja fra-Brne* ponaša se prema normama koje su bliže usmenom tipu komunikacije, na što je u mnogome uticala predaja usmene priče kao najdubljeg izvorišta pripovjedne proze Sima Matavulja.

Na samom početku romana prepoznaje se onaj nezadrživi parodični duh „snižavanja“ što ga je u složenom procesu oblikovala narodna kultura. Matavulj je fra-Brne Naćvara gradio kao složen književni lik. Iz prvog susreta sa njim izdvaja se crta tjelesnosti koja trenutno obesvećuje njegovo duhovništvo. U prvoj verziji romana tjelesna karikatura na konju pojačana je jednim detaljem iz svijeta duha, jer se odmah napominje da je „fra Naćvar“ („tako zvahu krišom slavnoga pjesnika“) pjesnik koji piše „sočinenija“. Ta pojedinost se dalje konkretizuje u ruganje časopisu „Zora Dalmatinska“ što njeguje takve poetske tradicije.

Iskustva duha i tijela u različitim pojavnim oblicima i književnim junacima, Matavuljev pripovjedač je pratio cijelim sižejnim tokom romana. Na humoristički način će izukrštati i time relativizovati zakone katoličkog reda svodeći ih na plan suprotnog – na čulnost, često i skarednost. Fra-Brne živi život u svom tijelu – lešu razrovanom bolestima, čiji se istorijat iščitava od početka romana. „Drob“ u kojem „ka da kupus vri“ je izvorište i utočište svih Brninih duševnih tegoba: „Kad god bi vidio što nemilo hoćase ga zaboljeti u kulji“ (Matavulj 1953:67). Analizirajući osnovna zbivanja u životu grotesknog tijela, na primjeru Rableovih slika i njihovih izvora, Mihail Bahtin eksplicitno dokazuje da se

„činovi telesne drame“ – jedenje, pijenje, vršenje nužde (i ostala izlučivanja: znojenje, useknjivanje, kivanje), sparivanje, trudnoća, porođaj, rasteenje, starost, bolesti, smrt, [...] – vrše na granicama tela i sveta [...];

u svim ovim zbivanjima telesne drame „početak i kraj života su međusobno neraskidivo povezani“. (Bahtin334)

Mučna stanja narastaju do strašne metastaze u psihi koja boluje od nesаницe. Jedini zvuk života u Brninim besanim noćima jeste kucanje sata: „Ako se noću koji (časovnik – Lj. P. D.) ustavi, onda bi se vra odmah probudio; ako se dva slože u kucanju, onda bi se docnije probudio“ (Matavulj 1953:60). Na simboličkom planu otkucaji časovnika doživljavaju se kao opomena i odbrojavaње iznutra ugaslog života. Svoju funkciju ima još samo tjelesna ljuštura, oklop čija se grotesknost pocrtava ritualom češkanja, kojim je Bakonja kao dijak bio „počastvovan“. U fratrovoj ljestvici čulnih uživanja koja pripremaju duh, češkanje tijela je bilo najveće uživanje poslije kucanja časovnika: „to ga nekako spremaše da uzmogne s nasladom čitati najdublja bogoslovska djela i pisati stihove“ (Matavulj1953:60).

Mrtvu stvarnost u kojoj se ništa ne dešava Matavulj je oživio posve osobnim uglom i načinom gledanja. Događaje predstavlja iz pozicije nepristrasnog posmatrača jednog mučnog rituala kakav je Bakonjino dvorenje umišljenog bolesnika fra-Brna. Tu nepodnošljivu situaciju Matavulj razara ironijom, sjedinjujući fizičko uživanje nižeg reda („češkoliti po listovima, po leđima i biskati po glavi“) sa tobožnjim fratrovim duhovnim težnjama („poče tražiti samoću“). Tjelesno i duhovno su se našli u neobičnom jedinstvu međusobnog snižavanja koje rezultira paradoksalnom situacijom njihovog mirenja. Dva bitna načela nejednake snage – duhovno i svjetovno, kao dvije životne sfere i dva niza ljudskog iskustva uzajamno žive, stapaju se i mire. Samo je nesretni pjesnik Brne razapet stalnim iskušenjima tijela pod prismotrom duha.

Bakonja otkriva da mu je stric pjesnik, nevješt u pravljenju stihova, ali sujetan po pitanju njihovog umjetničkog kvaliteta, što je još jedna pokora koju mladi dijak mora da podnese slušajući ili kazujući stričeve „versi“. Bakonja vremenom saznaje da je „duševni“ duhovnik i zelenaš koji se s dužnicima sudi bez milosti i oprostaja. Postupkom retrospekcije otkrivaju se i erotske slabosti iz Brnine mladosti. Tu vrstu opiranja tijela i duha očitovaće i sinovac Bakonja, i to u istoj porodici krčmarice Maše.

Motiv života i poezije Matavulj je u nekoliko navrata vezao za lik fra-Brna Naćvara, koji je na izvjestan način potisnuo i glavnog junaka romana. Fra-Brne je sačinio stihove o pohari manastira u maniru pobožne zahvalnice: „Zafalna pisma Gospodinu, koji nas je izbavija od velikoga zla, kad je bija poaran manastir“. Pjesma slijedi strogu kompozicionu shemu, a iznevjerava stvarno zbivanje. Stihovi su uzvišeni i patetični, posve neusaglašene forme i sadržaja, lažni jer zahvaljuju bogu tek pošto je njegova „pokora“ uzdrmala manastir, a bezočni Bukar odnio vrijedne relikvije. Rugalački je intoniran kritički komentar slušalaca povodom Brnine pjesme zahvalnice koja je spjevana poslije pohare, kad već

„zafali“ nema mjesta: „– Pa kako nas je oslobodija, kad je sve pokradeno i umra fra Vice? – reče Duvalo“ (Matavulj 1953:151).

Ilustrativan je Brnin tragični nesporazum sa sredinom koji on iskajava u usamljeništvu. Motiv poezije i života ovdje je iskorišćen realistički, s ciljem da se pokaže da život ne udovoljava tekstovnim konvencijama, da on probija žanrovske obrasce koji mu se nameću. U drugom planu ovom motivu je data uloga parodiranja pobožno-narodske književnosti koja se održala do duboko u 19. vijek. Prvi stupanj fra-Brnine izolovanosti predstavlja njegov život u manastiru koji se nalazi na ostrvu, fizičkom granicom odvojenom od okoline, od drugih. Unutar manastirskih zidina on takođe živi život „dobrovoljnog“ usamljenika, distanciranog u nadi da će izbjeći nered koji vlada van granica njegovog fizičkog obličja. Neusaglašeni otkucaji na časovnicima života, istorijskog i vremena svakidašnjeg (krađa konja, pohara manastira, pojava vampira, skrnavljenje crkve), u njemu odjekuju damarima straha koji parališe. Fra- Brnin strah se multiplicira, prenosi se na odnose sa ljudima, sa njihovom „bukom i bijesom“ i konačno kulminira nesposobnošću suočavanja sa drugima. Zatvaranje u odaje je njegovo konačno priznanje nemoći da se prihvati živi život sa svim svojim šarolikostima. U toj tački je najdublje njegovo razilaženje sa manastirskom bratijom, fratriba koji ne pružaju otpor slastima života, već mu se objeručke predaju.

Jezikom vanredne slikovitosti i neposrednosti Matavulj je izrazio mrtvilo poslije pohare dočarano najpotpunije u epizodi fra-Brnine bolesti i pokušaja izlječenja. Matavuljev stvaralački postupak je polivalentan: on ne otkriva samo naličje, niti insistira na isključivostima već pokazuje razumijevanje za ljudske slabosti. Humor kojim je Matavulj uveo motiv uobraženog bolesnika doživljava se kao blagonakloni smiješak prema nesavršenostima ljudske prirode. Tradicionalni folklorno-literarni motiv uobraženog bolesnika u liku fra-Brna dobija svoju vanrednu izvedbu. Fra-Brne je žrtva izmišljene bolesti, uobraženja da će prsnuti ukoliko izađe na vazduh. Njegova hipohondrija dobija neočekivane razmjere, u vrtloge straha uvlači i bojazan od ljudi i od zvukova. Tragičnost njegove pozicije izaziva blagonaklonost braće mu po zavjetu, njihovu riješenost da mu pomognu i pomire ga sa ustrojstvom života i svijeta.

Komika u gradnji fabule i likova kod Matavulja nalazi ravnotežu u životnim sjenkama koje prate Bakonjino odrastanje, ali i opadanje fra-Brninih životnih moći. Njegova čudna bolest biva povod iskrenim pokušajima bratije da ga izliječe varkom. Uloga lažnog grešnika, takođe folklorno-literarnog motiva, biva dodijeljena narodnom ljekaru Pjevalici. On treba da odigra ulogu „velikog grišnika“ i da skine s Brne mračne čini. U tome mu pomaže narodna mudrost oličena u poslovice „na ljutu ranu ljutu travu“. Fra- Brnin strah od „velike arije“ biva nadvladan strahom za goli život. Matavulj nijansira psihološku igru između narodnog ljekara i uobrazilje bolesnika. Scene posvećena Brninom izlječenju otkrivaju visoko učešće žive riječi u dijaloškoj formi.

Narodno vidanje odvija se u dosljednom ritmu gradacije kao umjetničkog postupka kojim se nijansiraju osjećanja i raspoloženja. U krugu brojnih epskih pjesama s motivom o velikom grešniku, njegova ispovijest predstavlja središnji dio (Milošević-Đorđević60). Pjevaličino nizanje grijehova prati izrazita dramatičnost pokreta: škrgutanje zubima, hvatanje za jatagan, „protezavica“ i priznanje da mu je „najslađe zaklati“. Fra-Brne je poražen prevelikom dozom straha koji je do temelja uzdrmao njegov život izopštenika. Brne izlazi iz „kamare“ oslobođen, ali nesvjestan i lišen snage da se brani i da razumije.

– ... Šta je... št! – dreknu Brne klisivši sa stolice, jer Pivalica silno škrgutnu zubma i izvrati očima, a ruka mu pođe k jataganu. Dokle se Pivalica okrenuo, Brne je već bio na trijemu. (Matavulj 1953: 171)

Brnin portret je književna studija straha kojom je Matavulj pokazao virtuoznost u opisima iracionalnog u čovjeku. Time je motiv umišljenog bolesnika, blizak i folklornoj i literarnoj tradiciji, dodirnuo granice psihološke fantastike. Analizirajući umišljenu bolest kao specifično stanje psihe, Matavulj je statičan tematsko-motivski kompleks obogatio elementima tradicionalnog repertoara, u vidu odjeka u javnosti iskazanog različitim „glasovima“. U savremenim teorijskim izučavanjima pripovijedanja, pojam „glasa“ ima široko polje upotrebe. Tu prevashodno mislim na istraživanja Žerara Ženeta (Genette 1988), po kojem je „glas“ ona sfera pripovijedanja koja se tiče pripovjedača i pitanja ko pripovijeda, ko govori i u kom se stepenu neposrednosti taj govor odvija (direktan govor, indirektan govor, slobodni direktni govor, autorsko pripovijedanje itd.). Za potrebe ovog rada pojam glasa uzima se kao figurativno imenovanje usmeno prenošenog pripovjednog znanja blisko antičkom poimanju fame (Ivanić83).

Folklorni model pripovijedanja se rekonstruiše i prenosi u literaturu koja je autorska po postanku. Pojam je preuzet iz poetike usmene književnosti i podrazumijeva prihvatanje i predaju umotvorina od jednog slušaoca-kazivača do drugog. Jedni pričaju, drugi su to čuli i prepričavaju, takođe slobodno dodajući svoje pretpostavke i domišljanja. Fra-Brninu nastranost vjernici razgllašavaju kao ludilo: „razglasi se [...] da je gvardijan Jerković izludio... Tako se govorilo. Taj glas zaprepasti Kušmelja“ (Matavulj1953:156).

Dijak Mačak prirodu gvardijanove bolesti tumači kao zavjet blizak onome koji se veliča u žitijnoj literarnoj tradiciji. Varijacija istoga tumačenja iskazuje se kao pokušaj fra-Brninog okajanja nekog velikog grijeha („Ko ti zna kakav gri oće da otkaje!“) i pripreme za čin zadužbinara („ja mislim da će učiniti niku zadužbinu“). Varijantnost koja u usmenim tvorevinama karakteriše znanje kolektiva, u pisanom tekstu se „pripisuje“ različitim „glasovima“. Razlikama i sličnostima u odnosu na prethodnu ili potonju varijantu uspostavlja se pripovjedna tenzija. Zaplet se pojavljuje na mikronivou radnje kao variranje istoga. Fra-Brnina bolest

doživljava se kao zaplet na nivou jedne krupnije epizode. Novi sižejni „plaćni“ pridaje mu se brojnošću tumačenja (jedni drže da je u pitanju ludilo, drugi zavjet, treći ispaštanje, a četvrti priprema za čin zadužbine).

Usmenost je u romanu *Bakonja fra-Brne* korištena kao maska autorskog stajališta. Objektivni pripovjedač ne nalazi za potrebno da tumači razlike u doživljajima fra-Brnine umišljenosti. Pozivajući se na rasprostranjenost „glasova“ koje fratri nisu negirali, „to osta kao istina“. Pripovjedač se zaklanja iza obrasca po-tvrđivanja istinitosti nekoga događaja koji je oblikovan u duhu poetike usmene književnosti. Ironičnu distancu pripovjedač uspostavlja komentarom zasnovanim na motivu fra-Brnine halapljivosti: „Doduše, Balegan bi, u podne i uveče, odvajajući obilate obroke za fra-Brnu, malko posumnjao u istinitost te pokore“ (Matavulj 1953:159). Krugu šala oko ispovijesti pripada i motiv ispovijesti velikog „grešnika pred podvižnikom“, sa šaljivim ishodom kao posljedicom podvale koju je bratija smislila da fra-Brna izvuče iz ćelije. Taj događaj, međutim, u pastvi odjekuje kao „njeko čudo“, što predstavlja još jednu transformaciju unutar ovog motivskog kompleksa: „A riječ ode od usta do usta [...] kakvo je čudo bog učinio sa vra-Brnom, kad je ispovida jednoga velikog grišnika“ (Matavulj 1953:173). Veliki broj elemenata koji obilježavaju strukturu žitijnog teksta (motivi zavjeta, okajavanja grijeha, podizanja zadužbine, ispovijesti grešnika, čuda kao potvrda svetosti) našao se ovdje u humorističko-parodičnoj perspektivi novoga vremena.

Uz tradicionalne folklorno-literarne motive uobraženog bolesnika, lažnog grešnika, hvalisavog pričaoca i druge u romanu *Bakonja fra-Brne* figuriraju i moderne teme realističkog tipa, kakve su teme odrastanja i sazrijevanja, nesrećne ljubavi i sticanja novca. Novina koju Matavuljeva proza nosi i koja ga smješta u sam vrh proze pisane na srpskom jeziku jeste odsustvo klišea. On jeste pisac realističke orijentacije, ali najbolje njegove proze su one u kojima prevazilazi konvencionalna rješenja i opredjeljuje se za poliperspektivnost. Uvodi nove pripovjedne tehnike i konstruktivna načela koji se oslanjaju na folklornu podlogu, ali se izvode i variraju nizom različitih postupaka. Matavulj umnožava tačke gledišta, uvodi njihovo distanciranje i međusobno komentarisanje. Njegov pripovjedni tekst pokazuje interes ne samo za postizanje iluzije vjerovatnog, objektivne slike stvarnosti već i za one aspekte varijantosti, „kićenja“, poetike glasa koja je jedna zasebna vrsta stvarnosti – stvarnost pričanja.

Literatura

- Bahtin, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Prevod Ivan Šop i Tihomir Vučković. Beograd: Nolit, 1978.
- Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

- Genette, Gérard. *Narrative Discourse Revisited*. Transl. Jane E. Lewin Ithaca: Cornell UP, 1988.
- Ivanić, Dušan. *Modeli književnoga govora*. Beograd: Nolit, 1990.
- Ivanić, Dušan. "Poetika 'glasova' (Od glasa do priče)." *Književna istorija*. Beograd XXXIV (116/117), 2002.
- Korać, Stanko. *Književno djelo Sime Matavulja*. Beograd: SKZ, 1982.
- Krnjević, Hatidža. "Veština rugalačka." Matavulj, Simo. *Bakonja fra Brne*. (Preštampana prva redakcija *Kako je Pjevalica izljičio fra-Brnu* objavljivanja u Stražilovu 1888, a prvo i konačno izdanje 1892. u Srpskoj književnoj zadruzi). Beograd: Nolit, 1981.
- Milošević-Dorđević, Nada. *Od kako se zemlja ohladila*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997.
- Matavulj, Simo. *Sabrana dela II, Bakonja fra Brne*. Tekst za štampu priredio i beleške napisao dr V. Latković. Beograd: Prosveta, 1953.
- Matavulj, Simo. *Sabrana dela IV. Bilješke jednog pisca*. Tekst za štampu priredio i beleške napisao dr V. Latković. Beograd: Prosveta, 1953.
- Pantić, Mihajlo. "Matavuljeva pohvala životu." Matavulj, Simo. *Bakonja fra Brne*. Podgorica: Unireks, 1997.
- Vukićević, Dragana. *Pismo i priča*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2006.

ORALITY AS A MASK OF AUTHORIAL STATUS (SIMO MATAVULJ'S *BAKONJA FRA-BRNE*)

In Simo Matavulj's *Bakonja fra-Brne* (1892), orality is used as a mask of the authorial status. Alternativity that in the oral entities characterizes the collective knowledge, in the written text is "attributed" to different "voices." In this paper the notion of voice is taken as a figurative nomination of the orally transposed narrative knowledge. Differences and similarities in relation to the previous or ultimate variety help reconstruct the narrative tension. Plot appears on the microlevel of action as a variety of the same. Fra-Brne's illness is perceived as a plot on the level of more important episode. New sujet flows are being reconstructed by numerous and various interpretations (some think that it is the case of madness, other that it is the vow, atonement, or preparation for the act of endowment).

The objective narrator does not find it necessary to interpret the differences in perceptions of fra-Brne's vapour. By alluding to the spreading of "voices" that were not negated by the friars, "that remained the whole truth." Matavulj implies the points of view, introduces their distancing and inter-commenting. His narrative text demonstrates interest not only as the acquirement for the resumption of the illusion of the possible, objective image of reality and for